याज्ञवल्क्यस्मृतिमते साहसं स्तेयञ्च

डॉ. विश्वजित्पालः
नवपल्ली जे.सि.एस. उच्चविद्यालयः, मुर्शिदावादः, प.वङ्गः
मो. ९६४१९९५०२०, ई मेलः palbiswajit70@gmail.com

सर्वेषां विद्यानां मूलभूतो वेदः। वेदवृक्षमाश्रित्य सर्वाणि शास्त्राणि विरचितानि भवन्ति। भगवतो वेदपुरुषस्य शिक्षादिषडङ्गेषु हस्ततुल्यकल्पभागादेव धर्मशास्त्रस्योत्पत्तिः समभूत्। धर्मार्थकाममोक्षाख्येषु सर्वेषु पुरुषार्थेषु मनुष्यजीवनस्य मार्गप्रवर्त्तकरुपेण तथा नियत्रकरूपेण धर्मस्यैव प्राधान्यं स्वीक्रियते। अनित्येऽपि संसारे धर्मस्यैव नित्यत्वं सर्वैरनुभूयते। अतस्तत्प्रतिपादकशास्त्रत्वेन धर्मशास्त्रस्य गुरुत्वमत्यन्तमावहति। धर्मशास्त्रं मानवचरित्रस्यापि नियन्त्रकम्। मनुष्यः स्वाभिलषितपदार्थान् यस्मात् प्राप्तुं शक्नोति तत्प्रतिपादनमेव धर्मशास्त्रस्योद्देश्यम्।

धर्मः श्रौतस्मार्तभेदेन द्विधा विभक्तः। स्मार्तधर्म एव धर्मशास्त्रस्य विषयीभूतः। धर्मशास्त्रस्यान्यत् नाम स्मृतिशास्त्रमिति। भगवान् वेदो धर्मं वृषाकृतिमाचष्टे। अस्य वृषरूपस्य धर्मस्य चत्वारि शृङ्गाणि यथाक्रमं वेद-स्मृति-सदाचारात्मतुष्टिरिति। धर्मवृषस्यास्य त्रयः पादा यथाक्रममाचार-व्यवहार-प्रायश्चित्तकाण्डत्रयरूपाः। अतो धर्मशास्त्रस्य वर्णनीयविषयाः प्राधान्येन आचारव्यवहारप्रायश्चित्तभेदेन त्रिधा विभज्यन्ते।

तत्र आचारभागे ब्राह्मणादिवर्णचतुष्टयानां गार्हस्थादिचतुराश्रामाणां च पालनीयकर्तव्यकर्मणां षोडशसंस्काराणां विधानानि वर्णितानि भवन्ति। अस्मिन्भागे भक्ष्याभक्ष्यविवेको शौचनिर्णयो द्रव्यशुद्धिर्योषिद्धर्मः राजधर्मश्चाप्यालोचितो भवति।

द्वितीये व्यवहारभागे ऋणादानादिविविधसामाजिकविवादानां निराकरणोपाय आलोचितो भवति। वैदिकाचारविरुद्धमार्गेण मन्वादिस्मृतिशास्त्रविरुद्धमार्गेण चापरैर्विविधरूपेण पीडितमनुष्याणां विचारविषयकमालोचनमत्र समुपवर्ण्यते। अस्मिन् भागे सर्वेषां विवादपदानां शास्त्रोपदिष्टमार्गेण सामाजिकविधिना च समाधानोपायः कथितोऽस्ति।

तृतीये प्रायश्चित्तभागे ब्रह्मबधादिविविधपापकर्मणां प्रायश्चित्तविधानमस्ति।

स्मृतिशास्त्रेषु मनुस्मृतेः प्राचीनत्वं विशालत्वं प्राधान्यमौदार्यञ्च सर्वैर्निर्विवादमुद्घोषितम्। विषयस्य गुरुत्वविचारेण मनुस्मृतेः परमेव याज्ञवल्क्यस्मृतेः स्थानं वर्त्तते इति सर्वजनस्वीकृतम्। याज्ञवल्क्यस्मृतिर्मनुस्मृत्यपेक्षा क्षुद्रकलेवरा तथापि तस्याः परिवेशननैपुण्यं सुसंबद्धविषयो विषयवैचित्र्यञ्च तस्या जनप्रियतायाः कारणम् इति विदुषामभिमतम्। स्मृतिशास्त्रत्वात् याज्ञवल्क्यस्मृतेर्विषयोऽप्याचारव्यवहारप्रायश्चित्तभेदेन त्रिधा विभक्तः।

याज्ञवल्क्यस्मृतेर्व्यवहाराध्याये आचार्ययाज्ञवल्क्येन व्यवहारलक्षणमेवं कृतं यत्---

स्मृत्याचारव्यपेतेन मार्गेणाधर्षितः परैः।
आवेदयति चेद्राज्ञे व्यवहारपदं हि तत्।। (याज्ञवल्क्यस्मृति २.५)

अर्थात् मन्वादिस्मृतिशास्त्रविरुद्धमार्गेण वैदिकाचारविरुद्धमार्गेण चापरैः पीडितः सन् यदि उक्तपीडाविषये कश्चिद् राज्ञे आवेदयति तर्हि तद् व्यवहारपदवाच्यं भवति। अत्र व्यवहारपदेन विचारपद्धतिरेव ज्ञेया। आचार्यविज्ञानेश्वरेण मिताक्षराटीकायामुक्तम्---अन्यविरोधेन स्वात्मसंबन्धितया कथनं व्यवहारः। यथा कश्चिदिदं क्षेत्रादि मदीयमिति कथयति अन्योऽपि तद्विरोधेन मदीयमिति (मिताक्षरा १.१) ।

याज्ञवल्क्यस्मृतेर्व्यवहाराध्याये योगीवरयाज्ञवल्क्यस्वीकृतानां विंशतिर्विवादपदानां मध्ये पञ्चदशतमविवादपदरुपेण साहसमष्टादशतमविवादपदरूपेण च स्तेयमिति व्यवहारपदद्वय-मुल्लिखितं भवति।

साहसम् :

याज्ञवल्क्यसंहिताया व्यवहाराध्याये साहसरूपापराधस्य तस्य दण्डविषये च सविस्तरमालोचनं क्रियते योगीवरेण याज्ञवल्क्याचार्येण। साहसम् इति पदेन बलमेव सूच्यते। सहसा बलेन कृतमिति साहसम्।

सहस् अ ष्ण इत्यनेन साहस इति शब्दो निष्पद्यते। साहसलक्षणे नारदाचार्येणोक्तम्---

सहसा क्रियते कर्मयत्किंचिद् बलदर्पितैः।
तत्साहसमिति प्रोक्तं सहो बलमिहोच्यते।। (नारदस्मृति २.१४)
इति।

अतो बलदर्पो एव साहसस्य प्रधानं वैशिष्ट्यमिति ज्ञायते। याज्ञवल्क्याचार्येण साहस- लक्षणे उक्तम्---

सामान्यद्रव्यप्रसभहरणात्साहसं स्मृतम् (याज्ञवल्क्यस्मृति २.२३०) इति।

अर्थाद् जनगणस्य द्रव्यमपरस्य द्रव्यं वा बलपूर्वकं हरणमेव साहसमित्युच्यते। राजपुरुषसकाशाद् जनगणस्य च सकाशात् प्रकाश्ये एव दिवालोके यत्किञ्चित् मारणं हरणं बलेन संघट्यते तानि सर्वाण्येव साहसपदवाच्यानि। चौर्ये वाक्पारुष्ये दण्डपारुष्ये स्त्रीसंग्रहे च साहसं विद्यते। तथाप्येतानि विवादस्थानानि साहसाद् भिन्नानि। साहसं बलदर्पपूर्वकं कृतं भवति। ततः साहसविषये पृथग्दण्डविधानस्य प्रयोजनमनुभूय साहसप्रकरणं ग्रन्थकारेण याज्ञवल्क्याचार्येण पृथक्रूपेण समुपस्थापितम्। अपराधस्य गुरुत्वविचारेण प्रथममध्यमोत्तमभेदेन साहसं त्रिविधम्। उद्यानस्य फलं मूलं जलादि च लाङ्गलादिना नष्टं विकृतं वा क्रियते चेत् तद्विषये निन्दा क्रियते चेत् तानि विकृतानि वा कृतानि चेत् तदेव प्रथमसाहसमिति स्मृतम्। वस्त्रपश्वन्नपानीयानां गृहोपकरणस्य च क्षतिसाधनं मध्यमसाहसमित्यभिधीयते। विषप्रयोगेण शस्त्रादिना वा प्राणहरणं परदाराभिमर्शनं प्राणान्तकरं यत्किमपि कार्यमुत्तमसाहसमिति मन्यते। प्रथमसाहसस्य दण्डो पणशतादधिको न भवति। मध्यमसाहसस्य दण्डस्तावत् पणपञ्चशतादधिको न भवति। उत्तमसाहसस्य दण्डः कदापि पणसहस्रादधिको न भवति। अपराधस्य गुरुत्वविचारेण वा निर्वासनहत्याद्युत्तमसाहसदण्डो विधेयः।

क्षेत्रविशेषेण मुखमण्डले चिह्नाङ्कनमङ्गछेदो बधः सर्वस्वलुण्ठनं नगरान्निर्वासनादि चोत्तमसाहसस्य दण्डरूपेण शास्त्रकारैर्निरूपितम्।

साहसप्रदर्शनकारिणाऽपहृतद्रव्यमूल्याद् द्विगुणदण्डो दाप्यः। साहसकर्म कुर्वन्नपि तदस्वीकरोति चेत् चतुर्गुणदण्डो दाप्यः। तथा चोक्तं याज्ञवल्क्याचार्येण---

तन्मूल्याद् द्विगुणो दण्डो निह्नवे तु चतुर्गुणः (याज्ञवल्क्यस्मृति २.२३०) इति।

आचार्यस्य निन्दाकारी भ्रातृवधूप्रहारकः स्वीयप्रतिश्रुतिल□नकारी प्रतिवेशिन आत्मीयस्य चाहितकारी सर्वे पञ्चाशत्पणान् दण्डेयुः। यः स्वेच्छया विधवागामी शक्तोऽपि यश्चौरादेर्भयाद् विपदापन्नं जनं प्रति नाभिधावति यो वृथाक्रोशं करोति चण्डालोऽपि यो ब्राह्मणादीन् स्पृशति यः

शूद्रसन्न्यासीन् दिगम्वरादीन् देवकर्मणि पितृकर्मणि वा भोजयति योऽयुक्तं मातरं गमिष्यामीति शपथं करोति तथा यश्च शूद्रादिर्ब्राह्मणयोग्याध्ययनादिकर्म करोति यो वृषछागादिक्षुद्रपशूनां मन्त्रौषधप्रयोगेण प्रजननशक्तेर्विनाशको यश्च फलिनवृक्षादेरपि पातयिता यो दासीगर्भं विनश्यति ये च पितापुत्रभ्राताभगिनीदम्पत्याचार्यशिष्यगणश्चापतितः सन्नप्यन्योन्यं त्यजन्ति ते सर्वे प्रत्येकं पणशतं दण्डेयुः।

रजकः प्रक्षालनार्थं वस्त्राणि नीत्वा स्वयमेव परिदधाति चेत् स पणत्रयं दण्ड्यः। स रजको यदि वस्त्राणि विक्रीणीते अपरस्योपभोगार्थं तद् वस्त्रं ददाति तं सकाशाच्चार्थस्यादायं करोति तेन वस्त्रेणाधित्वं वा गृह्णाति सुहृद्भ्यो वा तद् वस्त्रं ददाति चेत् स रजको दशपणान् दण्डनीयः।

पितापुत्रयोर्दम्पत्योश्च कलहे साक्ष्यमङ्गीकृत्यपि यः कलहं न निवारयति स पणत्रयं दण्डयः। तयोः कलहं वर्धयति चेत् स चतुर्विंशतिपणान् दण्डनीयः। मुद्रापरीक्षकः कूटमुद्रामकुटं ब्रूते चेत् स उत्तमसाहसं दण्ड्यः। य आयुर्वेदेऽनभिज्ञः सन्नपि चिकित्सितज्ञोऽहमिति तिर्यङ्मनुष्यराजपुरुषेषु च चिकित्सामाचरति स क्रमेण प्रथममध्यमोत्तमसाहसान् दण्डनीयः। कश्चित् राजपुरुषो बन्धनायोग्यपुरुषं बध्नाति बद्धपुरुषञ्च मुञ्चति चेत् सोऽप्युत्तमसाहसेन दण्ड्यः।

यो वणिग् ब्रीहिकार्पासादेः पण्यस्याष्टमांशं कूटमानेन कूटतुलायन्त्रेण हरति स द्विशतं दण्डनीयः।

हतद्रव्यस्य वृद्धौ हानौ च दण्डस्यापि वृद्धिहानी भवतः। भेषजस्नेहलवणगन्धद्रव्यधान्यगुडादिष्वसारं द्रव्यं विक्रयार्थं मिश्रयतः षोडशपणो दण्डो विधेयः।

मृच्चर्ममणिसूत्रलौहकाष्ठवल्कलवस्त्रादिनिम्नमानद्रव्यादीन् उत्कृष्टद्रव्याणीति यः प्रचरति विक्रीणाति च तस्य पण्यस्याष्टगुणो दण्डो विधेयः।

स्तेयम् :

द्रव्यरक्षिराजाध्यक्षजनसाधारणानाञ्च पुरतो बलपूर्वकमपहरणकर्म एव साहसमिति। द्रव्यस्वामिजनसाधारणानामसाक्षाते परद्रव्यहरणमेव स्तेयमिति। ततः साहसं सान्वयं स्तेयञ्च

निरन्वयमिति। सर्वसमक्षे चौर्यं कृत्वा भयादस्वीकरोति चेत् तदपि स्तेयमित्यभिधीयते। धर्मशास्त्रकारेण नारदाचार्येणोक्तम्--

उपायैर्विविधैरेषां छलयित्वाऽपकर्षणम्।
सुप्तमत्तप्रमत्तेभ्यः स्तेयमाहुर्मनीषिणः।। (नारदस्मृति १४.१७)
इति।

अर्थात् निद्रितानवहितमद्यपानोन्मत्तजनेभ्यो किञ्चिद्द्रव्यं विविधछलेनापह्रीयते चेत् तदेव स्तेयमित्युच्यते। याज्ञवल्क्यसंहितायाः स्तेयप्रकरणस्यादौ तस्करग्रहणोपायो वर्णितो भवति। अपहरणस्याभियोगेनापहृतद्रव्यस्यांशं दृष्ट्वा तस्करस्य पदचिह्नं वानुसृत्य राजपुरुषैश्चौरो ग्रहीतव्यः। ये च पूर्वे चौर्यकर्मापराधिनो ये च चौर्याभियोगेनाज्ञातवासा तेऽपि राजपुरुषैर्ग्राह्याः। तथा चोक्तं याज्ञवल्क्याचार्येण ---

ग्राहकैर्गृह्यते चौरो लोप्त्रेणाथ पदेन वा।
पूर्वकर्मापराधी च तथा चाशुद्धवासकः।। (याज्ञवल्क्यस्मृति २.२६६) इति।

ये जातिनामदेशवंशादिगोपनेन पर्यटन्ति ये द्यूतस्त्रीपानासक्ताः शुष्कभिन्नमुखस्वरा येऽकारणेन परसम्पत्तिग्रहादिविषये पृच्छका ये गूढचारिणो ये निराया सन्तोऽपि व्ययवन्तो ये च विनष्टद्रव्यविक्रेतारस्तेऽपि राजपुरुषैर्ग्राह्याः। चौर्यविषये सन्दिग्धा जनाः स्वस्वनिर्दोषत्वप्रमाणेन मुक्ता भवन्ति। न चेत् ते दण्डार्हा भवन्ति। यस्तस्करेति निश्चितो भवति राजा तेन तस्करेण स्वामिनेऽपहृतं द्रव्यं मूल्यकल्पनया धनं वा प्रदापयेत्। गुरुतरापराधे विविधोपायैः राजा तं चौरं घातयेच्च। ब्राह्मणेन चौर्याद्यपराधेऽपि स न हन्तव्यः। अपि तु तल्ललाटे श्वपदचिह्नाद्यर्षयित्वा स्वदेशात्तं निष्कासयेद्राजा। तथा हि--

चौरं प्रदाप्यापहृतं घातयेद्विविधैर्वधैः।
सचिह्नं ब्राह्मणं कृत्वा स्वराष्ट्राद्विप्रवासयेत्।। (याज्ञवल्क्यस्मृति २.२७०)
इति।

ग्राममध्ये धनापहरणे मनुष्यादिप्राणिबधे वा ग्रामपतेरेवाधिकदोषो ज्ञेयः। विवितस्थाने चौर्यादिकर्मणि विवितभर्तुरेव दोषः पथि चौर्यादिकर्मणि च मार्गरक्षीपुरुषाणां दोषो भवति।

ग्रामसिम्नि चौर्यादिकं भवति चेत् तद्ग्रामवासिनः सर्वेऽपराधिनमनुसन्दधेयुः। अपराधिनः पदचिह्नं ग्रामान्तरे दृश्यते चेत् तद्ग्रामवासिनोऽपराधिनमनुसन्दधति।

अनेकग्राममध्ये क्रोशाद् वहिः प्रदेशे चौर्याद्यपराधः संघट्यते चेत् पञ्चग्रामिनो दशग्रामिनो वापराधिनमनुसन्दधति। कारागृहादपहरणकारिणो हत्याकारिणो वा हस्त्यश्वापहरणकारिणश्च राजा शूलानारोपयेत्।

वस्त्राद्यपहरणकारिणो ग्रन्थिभेदकस्य च तर्जन्याङ्गुष्ठंछिन्द्याद्राजा। तस्यैव द्वितीयापराधे पुनस्तस्य करपादैकं छिन्द्याद्राजा। स्वल्पमूल्यस्य काष्ठतृणान्नक्षुद्रवस्त्रादिद्रव्यस्य मध्यममूल्यस्याजमेष- लोहादिद्रव्यस्य महामूल्यस्य गवाश्वसुवर्णरत्नस्त्रीलोकब्राह्मणादेश्च हरणे द्रव्यमूल्येन सह अपहरणकारिणो देशकालवयःशक्तिसामर्थ्यञ्च विविच्य क्रमेण राजा प्रथममध्यमोत्तमसाहसेन तं दण्ड्यात्।

चौर्ये हननकार्ये वा सहायकद्रव्यप्रदानेन चौरस्य हत्याकारिणो वाश्रयदाता उत्तमसाहसदण्डं प्राप्नुयात्। शस्त्रनिक्षेपे गर्भपातने उत्तमसाहसदण्डो विधेयः पुरुषस्त्रीहनने च हत्याकारिणः कुलशीलादिविचारेणोत्तमाधमसाहसदण्डो विधेयः।

व्यभिचारिण्याः पुरुषघातिन्या दुष्टस्त्रीलोकस्याः स्वगर्भपातकारिण्या नारिमर्यादालङ्घनकारिण्याश्च गलदेशे शिलां बध्वा राजा तां जले निक्षेपयेत् यथा स न प्लवते। अत्र व्यभिचारिणीं स्त्रीलोकं प्रति याज्ञवल्क्याचार्यस्य कठोरमनोभावः परिलक्ष्यते। या नारी हननार्थं खाद्ये विषं प्रददाति दहनार्थं चापरगात्रे अग्निं संयुनक्ति या च स्वपतिं गुरुं सन्ततिञ्च हन्ति तस्य हस्तकर्णनासिकोष्ठाधरं वा छित्वा तां वृषपृष्ठे स्थापयित्वा राजा तां हन्ति। अविज्ञातजनेन हनने हन्तुज्ञानोपायमाह अविज्ञातहतस्याशु (याज्ञवल्क्यस्मृति २.२८०-२८१) इति द्वाभ्यां श्लोकाभ्याम्।

मिताक्षरायां सुचारुरूपेण विज्ञानेश्वराचार्यस्तत्क्रममाह--- अविज्ञातहतस्याविज्ञातपुरुषेण घातितस्य संबन्धिनः सुताः, प्रत्यासन्नबान्धवाश्च 'केनास्य कलहो जातः' इति कलहमाशु प्रष्टव्याः। तथा मृतस्य संबन्धिन्यो योषितो याश्च परपुंसि रता व्यभिचारिण्यस्ता अपि प्रष्टव्याः (मिताक्षरा २.२८०) इति। कथं प्रष्टव्या इत्यपेक्षायामाह मिताक्षराकारः---- 'किमयं स्त्रीकामो द्रव्यकामो वृत्तिकामो वा?' तथा 'कस्यां किंसंबन्धिन्यां वा स्त्रियामस्य रतिरासीत्?' 'कस्मिन्

वा द्रव्ये प्रीतिः?' 'कुतो वा वृत्तिकामः?' 'केन वा सह देशान्तरं गतः?' इति नानाप्रकारं व्यभिचारिण्यो योषितः पृथक्पृथक् विश्वास्य प्रष्टव्याः। तथा मरणदेशनिकटवर्तिनो गोपाऽटविकाद्या ये जनास्तेऽपि विश्वासपूर्वकं प्रष्टव्याः। एवं नानाकारैः प्रश्नैर्हन्तारं निश्चित्य तदुचितो दण्डो विधातव्यः (मिताक्षरा २.२८१) इति। ये जनाः फलशस्यपूर्णक्षेत्रे वासगृहे उद्याने ग्रामे तृणकाष्ठादियुक्तस्थाने खले वा वह्निसंयोगं कुर्वन्ति ये च राजपत्न्यभिगामिनस्ते कटाग्निना दग्धव्याः। नृशंसताया तीव्रतानुसारेण दण्डस्यापि कठोरता स्मृतिशास्त्रेषु परिदृश्यते। दण्डविधिः कठोरा न भवति चेदपराधिनः संख्या वर्द्धते एव। ततो भारतवर्षे कठोरदण्डविधानस्य दृष्टान्तोऽत्र संलक्ष्यते।

याज्ञवल्क्यस्मृत्यनुसारेण स्वामिनोऽवर्तमानेऽपरस्य द्रव्यं तत्स्वामिनं वञ्चयित्वा गृह्णाति चेत् तत् स्तेयमित्यभिधीयते। वर्तमाने भारतीयदण्डविधेरष्टसप्तत्यधिक-त्रिशततमधारानुसारेण (क्ष्दड्डत्ङ्ढद छ्ङ्ढदङ्घ्थ् कदृड्ड १८६०, कण्ङ्ढद्रद्यङ्ढद्ध न्ध्त्त, च्ड्डड़द्यत्दृद ३७८) यदि कश्चिदपरस्यास्थावरसम्पत्तिं स्वामिनो सम्मतिं विनैवापहरति तर्हि तत्कार्यं स्तेयमिति मन्यते।

भारतीयदण्डविधेरूनशीत्यधिकत्रिशततमधारानुसारेण (क्ष्दड्डत्ङ्ढद छ्ङ्ढदङ्घ्थ् कदृड्ड १८६०, कण्ङ्ढद्रद्यङ्ढद्ध न्ध्त्त, च्ड्डड़द्यत्दृद ३७९) साधारणापहरणे वर्षत्रयं यावत् सश्रमोऽश्रमो वा कारावासो निर्दिष्टो भवति। याज्ञवल्क्यस्मृतिकालीनसमाजे चौररूपेण प्रमाणितजनेन हृतद्रव्यं तस्य मूल्यं वा स्वामिने प्रदीयते। उत्तमद्रव्यापहरणे बधाद्युत्तमसाहसदण्डं भवेत्। साधारणापहरणे प्रथममध्यमसाहसदण्डौ च भवतः। वर्तमाने यदि कश्चिद् गृहे जलयानादौ च चोरयति तर्हि भारतीयदण्डविधेरशीत्यधिकत्रिशततमधारानुसारेण (क्ष्दड्डत्ङ्ढद छ्ङ्ढदङ्घ्थ् कदृड्ड १८६०, कण्ङ्ढद्रद्यङ्ढद्ध ज्र्क्षक्ष, च्ड्डड़द्यत्दृद ३८०) अर्थदण्डेन सह सप्तवत्सरं यावत् कारावासो भवति।

कश्चिद् भृत्यः स्वामिनो द्रव्यं चोरयति चेद् भारतीयदण्डविधेरेकाशीत्यधिक-त्रिशततमधारानुसारेण (क्ष्दड्डत्ङ्ढद छ्ङ्ढदङ्घ्थ् कदृड्ड १८६०, कण्ङ्ढद्रद्यङ्ढद्ध-न्ध्त्त, च्ड्डड़द्यत्दृद ३८१) तस्याप्यर्थदण्डेन सह सप्तवत्सरं कारावासो भवति।

चौर्यकाले बधस्याघातस्य प्रतिरोधस्य च प्रस्तुतिं नीत्वा चोरयति चेद् भारतीयदण्डविधेर्द्व्यशीत्यधिकत्रिशततमधारानुसारेण (क्ष्दड्डत्ङ्ढद छ्ङ्ढदङ्घ्थ् कदृड्ड १८६०, कण्ङ्ढद्रद्यङ्ढद्ध न्ध्त्त, च्ड्डड़द्यत्दृद ३८२) अर्थदण्डेन सह दशवर्षं यावत् कारावासो भवतीति।

स्तेयसाहसयोर्भेदः प्राचीनकालेऽपि आसीत्। रहसि परद्रव्यहरणं स्तेयम्। भयं प्रदर्श्य बलपूर्वकं प्रकाश्ये हरणञ्च तावत् साहसमिति याज्ञवल्क्यस्मृतिकारयोरभिमतम्। वर्तमाने भारतीयदण्डविधेर्द्विनवत्यधिकत्रिशततमधारानुसारेण पञ्चनवत्यधिकत्रिशततमधारानुसारेण च (क्ष्दड्डत्ङ्ढद छ्ङ्ढदङ्घ्थ् कदृड्ड १८६०, कण्ङ्ढद्रद्यङ्ढद्ध न्ध्त्त, च्ड्डड़द्यत्दृद ३९२, ३९५) अपराधस्य गुरुत्वविचारेण साहसकारिणो दण्डं तावदर्थदण्डेन सह दशवर्षं चतुर्दशवर्षं यावज्जीवनं वा कारावासो भवति।

याज्ञवल्क्यस्मृतिकालीनसमाजे त्रिविधं साहसं स्वीकृतमासीत्। विषप्रयोगादिना हननमुत्तमसाहसं वस्त्रपश्वादेर्विकृतिसाधनं मध्यमसाहसं फलमूलक्षेत्रादेर्वा द्रव्यनाशनञ्च प्रथमसाहसमिति स्वीकृतमासीत्। प्रथमसाहसस्य दण्डं तावदनधिकं पणशतं मध्मसाहसस्य दण्डं त्वनधिकं पणपञ्चशतमुत्तमसाहसस्य च दण्डं वधो निर्वासनं सर्वस्वहरणमङ्गच्छेदनादि च। न केवलमपराधिनोऽपि चापराधिन खाद्यवासस्थानाग्निजल- मन्त्रणोपकरणपाथेयादिभिः साहाय्यकारी बधाद्युत्तमसाहसदण्डं प्राप्नुयादिति प्राचीनस्मृतिकारयोरभिमतमासीत्। वर्तमाने भारतीयदण्डविधेर्द्वादशाधिकद्विशततमधारानुसारेण (क्ष्दड्डत्ठ्ठद घ्ड्ढदठ्ठथ्‌ क्दृड्डड्ढ १८६०, कण्ठ्ठद्रद्यड्ढ्ढ न्त, च्ड्ढड़द्यत्दृद २१२) अपराधिनोऽपराधस्य गुरुत्वविचारेणापराधिन आश्रयदाता अपि दण्डभाग् भवति। अपराधी मृत्युदण्डं प्राप्नोति चेत् तस्याश्रयदाता पञ्चवर्षं यावत् सश्रममश्रमं वा कारावासदण्डमर्हतीति।

याज्ञवल्क्यस्मृतिकालीनसमाजे बलपूर्वकमारणे हरणादौ च प्राणदण्डस्य विधानमासीत्। वर्तमाने बलपूर्वके छलनापूर्वके वा मनुष्यहरणे बधादौ च भारतीयदण्डविधे-रूनसप्तत्यधिकत्रिशततमधारानुसारेणापहरणविषयकेऽपराधेऽनधिकं सप्तवत्सरं यावत् सश्रममश्रमं वा कारावासमर्थदण्डेन सह भवति (क्ष्दड्डत्ठ्ठद घ्ड्ढदठ्ठथ्‌ क्दृड्डड्ढ १८६०, कण्ठ्ठद्रद्यड्ढ्ढ न्ध्त, च्ड्ढड़द्यत्दृद ३६९)।

□□□□□

सन्दर्भितसहायकग्रन्थाः

(एत्डथ्त्दृढ़द्धठ्ठद्रण्र्)

सन्दर्भितसंस्कृतभाषोपनिबद्धा ग्रन्थाः

□ आपटे, हरिनारायण, याज्ञवल्क्यस्मृतिः, आनन्दाश्रममुद्रणालयः, पुना, १९०४.

□ उपाध्यायः, वाचस्पतिः, धर्मशास्त्रस्य संग्रहः, नवरङ्, दिल्ली, १९८२.

□ काव्यतीर्थः, आचार्यनारायणरामः, याज्ञवल्क्यस्मृतिः, राष्ट्रीयसंस्कृतसंस्थानम्, नईदिल्ली, २०१०.

□ गुप्ता, ड. पुष्पा, वैदिकसंकलनम्, चौखम्बा सुरभारतीप्रकाशनम्, वाराणसी, २००८.

□ झा. पं. विश्वनाथ, अमरकोशः, मोतीलालबनारसीदासः, वाराणसी, २००७.

□ दाहालः, आचार्यलोकमणिः, संस्कृतसाहित्येतिहासः, चौखम्बा कृष्णदासअकादमी, वाराणसी, २००५.

□ नारदस्मृतिः, चौखम्बा संस्कृतभवनम्, वाराणसी, १९९६.

□ नीलकन्ठः, व्यवहारमयूखः, राष्ट्रीयसंस्कृतसंस्थानम्, नईदिल्ली, २००९.

☐ पाण्डेयः, उमेशचन्द्रः, याज्ञवल्क्यस्मृतिः, चौखम्बासंस्कृतसंस्थानम्, वाराणसी, २००६.

☐ मिश्रः, कुलमणिः, धर्मशास्त्रशब्दकोषः, ओडिशाराज्यपर्यटनक्रीडासंस्कृतिनिर्देशनालयः १९८१.

☐ मिश्रः, प्रो. जयकृष्ण :, धर्मशास्त्रस्येतिहासः, चौखम्बासंस्कृतसिरिज्अफिस्, वाराणसी, २०१०.

☐ सिंहः, नागशरणः, स्मृतिसन्दर्भः, नागप्रकाशकः, दिल्ली, १९९३.

☐ सोयाइन, वि.के., स्मृतिमीमांसा, अक्षयप्रकाशनम्, दिल्ली, २००६.

सन्दर्भितवङ्गभाषोपनिबद्धा ग्रन्थाः

☐त्रिपाठी, श्री यदुपति, याज्ञवल्क्यसंहिता (व्यवहार अध्याय), वि.एन. पब्लीकेशन, कोलकाता, २००६.

☐ वसु न्यायतीर्थ, श्रीमती सुमिता, याज्ञवल्क्यसंहिता (व्यवहार अध्याय), संस्कृतपुस्तकभण्डार, कोलकाता, १४०७ (वांग्ला सन्).

☐ वसु, योगीराज, वेदेर परिचय, फार्मा के.एल.एम. प्राइभेट लिमिटेड, कोलकाता, १९९३.

☐ ल'म्यान, वांला पुलिश हैन्डबुक, ल'म्यान पब्लिशिंग हाउस, कोलकाता, २०११.

☐ ल'म्यान, भारतीय साक्ष्य आइन, कोलकाता, १९९९.

सन्दर्भितहिन्दीभाषोपनिबद्धा ग्रन्था :

☐ उपैति, पण्डित थानेशचन्द्र, याज्ञवल्क्यस्मृतिः, परिमल पाब्लिकेशनस्, दिल्ली, २०११

☐ पाण्डेय, उमेशचन्द्र, याज्ञवल्क्यस्मृति (विज्ञानेश्वरकृत मिताक्षरा एवं प्रकाश हिन्दीटीका सह), चौखम्बासंस्कृतसंस्थान, वाराणसी, २००८

☐ शास्त्री, ड. रूपकिशोर, वैदिकवाङ्मय- प्रायश्चित्तधर्ममीमांसा एवं दण्डविधान, प्रतिभा प्रकाशन, दिल्ली, २०११

सन्दर्भित-आङ्गलभाषोपनिबद्धा ग्रन्थाः

☐ एङ्गदङ्कद्भऋङ्क, ःत्त्वदञ्ठ ज., च्यद्वङ्घत्ङ्घ्म त्द क़ण्ठ्ठद्मश्ठ्ठ्मठ्ठ्मद्यद्धठ्ठ दृढ गठ्ठदद्व, गद्वदम्णत्द्धठ्ठ् गठ्ठददृण्ठ्ठद्धथ्ठ्ठ, ःङ्घ् क़ङ्घथ्ण्त, १९८०.

☐ एण्ठ्ठदङ्ठ्ठद्धत्त्ठ्ठद्ध, च्द्धत डठ्ठश्त्त्द्धत्म्णदठ्ठ क्ऱदृद्रठ्ठ्थ, क़त्त्द्धम्द्य एददृत्त दृढ च्ठ्ठदम्त्त्द्धत्य, ख्दृ् घ्द्धतड़ङ्घ घ्द्धडथ्तड़ठ्ठ्यत्दृदम्, क़ङ्घथ्ण्त, २००४.

☐ एण्ठ्ठदङ्ठ्ठद्धत्त्ठ्ठद्ध, च्द्धत डठ्ठश्त्त्द्धत्म्णदठ्ठ क्ऱदृद्रठ्ठ्थ, च्ङ्घड़दृदङ्घ एददृत्त दृढ च्ठ्ठदम्त्त्द्धत्य, ख्दृ् घ्द्धतड़ङ्घ घ्द्धडथ्तड़ठ्ठ्यत्दृदम्, क़ङ्घथ्ण्त, २०००.

☐ ग़्ठ्ठदङ्घ, क़द्ध. घ्ठ्ठदङ्घद्वद्धठ्ठदढ़ठ्ठ ज्ठ्ठश्ठ्ठदठ्ठ, त्तत्म्यदृद्धऋ दृढ क़ण्ठ्ठद्मश्ठ्ठ्मठ्ठ्मद्यद्धठ्ठ : ऋह्लड़त्ङ्घदय ठ्ठदङ्घ गङ्घठ्ठत्ङ्घध्ठ्ठ् डङ्घथ्त्ढ़त्दृद्वम् ठ्ठदङ्घ क्त्ध्त् ख्ठ्ठ् त्द क्ष्दङ्घत्ठ्ठ, क्ऱदृध्ङ्घद्धदश्ङ्घदय ग्द्धत्ङ्घदयठ्ठ् च्ङ्घद्धत्ङ्घ्म, एण्ठ्ठदङ्ठ्ठद्धत्त्ठ्ठद्ध ग्द्धत्ङ्घदयठ्ठ् डङ्घम्ङ्घठ्ठद्धड़ण क्ष्दम्यत्यद्वयङ्घ, घ्द्वदङ्घ, १९६२.

☐ गद्वत्त्णदृद्रठ्ठङ्घण्ङ्ठ्ठ, क्ऱदृध्त्दङ्घठ्ठढ़दृद्रठ्ठ्थ, ऋःङ्घ् च्द्धत्थ्त्दढ़द्वठ्ठ् क़त्ड़्यत्दृदठ्ठद्धऋ, गत्थ्ठ्ठद घ्द्धडथ्तड़ठ्ठ्यत्दृदम्, ऋठ्ठऋत्ठ्ठडठ्ठङ्घ, २००२.

- ग्थ्त्ध्ड्डथ्ध्ड्ड, क़्ण्ङ्ढ्ढश्ङ्घ्ग्नद्वद्यद्धङ्ग्न : च्ण्ड्ड ख्ड्ढ़ ड़दृड्डड्डग्न दृढ ऋद्धड़त्ड्डदद्य क्ष्दड्डत्ङ्ग, ग्न्ढदृद्धड्ड छदत्ध्ड्डद्धग्नत्द्यन्र घ्द्धड्डग्नग्न, १९९९.
- च्ध्ङ्गत्द, एद्धङ्ग्ङ्गत्त्ग्नण्दृद्धड्ड, क़्ण्ङ्ढ्ढश्ङ्घ्ग्नङ्ग्नद्यद्धङ्ग : ऋ थ्दत्त डड्डद्यध्ड्डड्डद द्यद्धङ्गड्डत्द्यत्दृद ङ्गदड्ड ग्दृड्डङ्ढ्ढदत्द्यन्र, क्ण्दृध्त्ण्ङ्ग्श्डङ्ग च्ङ्गदग्नत्त्द्धत्द्य एण्ङ्गध्ड्डद, ज्ङ्ढ्ढङ्गदङ्ग्नत, २००३.
- च्ध्ङ्गत्द, एद्धङ्ग्ङ्गत्त्ग्नण्दृद्धड्ड, च्ण्ड्ड क़्ण्ङ्ढ्ढश्ङ्घ्ग्नङ्ग्नद्यद्धङ्ग, ऋ क्ष्दद्यद्धङ्गड्डद्वड़द्यदृद्धन्र ऋद्धङ्गथ्न्ग्नत्ग्न, ऋग्नण्ङ्गन्ङ्ग घ्द्धङ्गत्ङ्ग्नण्ङ्गद, क़्ड्डथ्त, २०११.

□□□□□